جستارنامه فرهنگ و هنر اسلامی
Journal of Islamic Art and Culture
دوره سوم، شماره اول، زمستان ۱۴۰۲

مقایسه تطبیقی کلیساها و مساجد شهر اصفهان (دوره صفویه) با رویکرد پایداری فرهنگی براساس شاخص‌های (سبکی، کالبدی و تزئینات)

حانیه هارونی، راضیه هارونی، مهران کاراحمدی
دانشگاه غیر دولتی شهید اشرفی، دانشگاه غیر دولتی شهید اشرفی، دانشگاه غیر دولتی شهید اشرفی (مسئول)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

چکیده

دین اسلام سابقه‌ای هزار و چهارصد ساله در این مرز و بوم دارد. این پیشینه سبب تأثیرپذیری بسیاری از ابعاد زندگی مردم از اسلام گردید. یکی از مهمترین تاثیرگذاری دین اسلام، اثری بود که بر روی هنرها بخصوص معماری گذاشت. اولین بناهایی که پس از ورود اسلام به ایران بوجود آمدند، مساجد بودند که در ابتدا با تغییر کاربری آتشکده‌ها و سپس با ساخت بناهای جدیدی بعنوان مسجد تاسیس شدند. در زمان حکومت صفویان، سبک معماری اسلامی–ایرانی به اوج تکامل خود رسید و تمام ابنیه با کاربری‌های متفاوت بر اساس این سبک بنا می‌شدند. بنابر تصمیمی که در حکومت صفوی اتخاذ گردید، گروهی از ارامنه از ارمنستان به اصفهان کوچانده شدند. حکومت محله‌ای در شهر اصفهان را برای سکونت به ارامنه سپرد و آنها این محله را جلفا نام گذاری کردند. در آن دوران، کلیساهایی نیز در این محله توسط ارامنه ساخته شد. کلیساهای این محله از برخی منظرها با کلیساهای اروپایی و شرقی تفاوت‌هایی نیز داشتند که هدف از این پژوهش، مقایسه تطبیقی کلیساهای محله جلفا و مساجد شهر اصفهان(دوره صفویه) با رویکرد پایداری فرهنگی بر اساس شاخص‌های (سبکی، کالبدی و تزئینات) است. این مقایسه میان، کلیسای وانک، کلیسای بتلهم، مسجد حکیم و مسجد شیخ لطف‌اله شهر اصفهان صورت گرفت. ابتدا ویژگی‌های سبکی و کالبدی کلیساها و مساجد به روش کتابخانه‌ای و اسنادی مورد مطالعه قرار گرفت و در ادامه با روش میدانی ویژگی‌های سبکی، کالبدی و تزئینات معماری کلیساها و مساجد منتخب، مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که شاخصه‌های پایداری فرهنگی در تمامی نمونه‌های مورد بررسی، به طرز زیبایی قابل مشاهده هستند. اجتماع پذیری، دیدومنظر، نظم، سازماندهی، مردم واری و محرمیت بارزترین شاخصه های پایداری فرهنگی هستند که در معماری نمونه‌های مورد مطالعه، قابل مشاهده‌اند.

کلیدواژه‌ها: کلیساهای اصفهان، مساجد اصفهان، پایداری فرهنگی.

مقدمه

دین مجموعه‌ای از اصول ثابت، اسطوره‌ها، احساسات و حرکات جمعی است که همه این موارد فرد را عمیقا تحت تأثیر قرار می‌دهد. درنتیجه هنگام به وجود آمدن یک اثر هنری، زندگی پر رمز و راز در این اثر جلوه‌گر می‌شود (اکبری و مولایی، ۱۳۹۷: ۱۲۲). شهر اصفهان به دلیل حاکمیت شیعی صفویه از ویژگی‌هایی منحصر به فرد سبکی در بناهای مذهبی برخوردار است. به دلیل کوچاندن ارامنه جلفا از خطوط مرزی ایران و عثمانی به اصفهان (توسط شاه عباس اول)، این منطقه دارای بیشترین تعداد کلیسای ارمنی در ایران بوده است (خاکپور و کاتب، ۱۳۹۵: ۵۴). با به قدرت رسیدن صفویان، گونه‌ای از معماری اقتدارگرا با تکیه بر فرهنگ ایرانی اسلامی پا گرفت. معماران ارمنی آگاهانه تصمیم به ساخت کلیساهایی بر پایه معماری ارامنه و با الگوی معماری ایرانی اسلامی گرفت. مطابق با نظر بورکهارت، منشا معماری مسیحی، کالبد بخشیدن به عیسی مسیح است. معماری کلیسای مسیحی رو به شرق و میل به خطی کردن فضا با توجهی مداوم به محراب کلیسا دارد. بنابراین کلیه کلیساها دارای محوری موازی هم هستند اما هنر اسلامی از جمله معماری، به دنبال مسیری از کثرت به وحدت است (همان:۶۲-۶۳). کلیسا مظهری است برای یک مسیر، سیر زندگی، راهی که بشر را به جانب خداوند هدایت می‌کند. فرم خطی در رقابت با فرم مرکزی بوده و در نتیجه در دوره‌های مختلف فرم‌های گوناگونی برای آن اندیشیده‌اند (گروتر ،۱۳۷۵: ۴۲۹). ساختار کالبدی بناهای نیایشی بسیار متاثر از نوع آیین عبادیی است که آنها برگزار می گردد. بنابراین تنوع ادیان به تنوع معماری بناهای مقدس، منتهی می‌گردد (خاکپور و کاتب، ۱۳۹۵: ۵۳). همه کلیساهای واقع در محله جلفای اصفهان در دوران حکومت صفویه ساخته شده‌اند. در دوره صفویه مساجد بسیاری نیز در شهر اصفهان بنا شدند. شباهت و تفاوت‌های بسیاری میان معماری کلیساهای جلفا و مساجد صفوی اصفهان وجود دارد که در این پژوهش به بررسی این مباحث پرداخته می‌شود. در این پژوهش، به مقایسه تطبیقی کلیساهای محله جلفا و مساجد شهر اصفهان با رویکرد پایداری فرهنگی بر اساس شاخص‌های (سبکی، کالبدی و تزئینات) پرداخته شده‌است. سوالاتی که در این راستا مطرح می‌گردد از این قرار است: معماری مساجد و کلیساهای تاریخی از چه سبکی پیروی می‌کند؟ تاثیر حکومت‌ها بر شکل گیری کالبدی مساجد و کلیساها چگونه بوده است؟ بر اساس شاخص‌های سبکی و کالبدی و تزئینات، معماری کلیساهای محله جلفا و مساجد هم عهد صفویه شهر اصفهان به چه صورت است؟

پیشینه تحقیق

در زمینه آشنایی با معماری مساجد و کلیساها، مطالعات ارزنده‌ای انجام گرفته که در قالب برخی کتب و مقالات منتشر شده و همگی دارای اهمیت علمی می‌باشند. مطالعات انجام شده مرتبط با موضوع پژوهش، در چند گروه دسته‌بندی می‌گردد. به صورت عام، مطالعات صورت گرفته در مورد معماری کلیساها مورد بررسی قرار گرفت؛

زمانی (۱۳۸۷)، در پژوهش خود با عنوان «تاثیرپذیری تزیینات کلیساهای اصفهان از معماری دوره صفوی» به شناخت کلیساهای دوره صفوی در اصفهان می‌توان به کلیسای وانک، بیت لحم، سنت ماریا، سنت پیتر و ... اشاره کرد. هنرمندان در تزیین این کلیساها، متاثر از سبک معماری صفویه بودند و حتی از آرایه‌های هنر معماری اسلامی در آراستن کلیسا نیز بهره‌مند شده‌اند. پورنادری و همکاران (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «شناخت تحولات ریخت شناختی کلیساهای ارمنی جلفای نو در تعامل با معماری اصفهان» نتیجه پژوهش حاکی از الزام به رعایت گونه‌های محدودیت در فرم تبیین شده بنای کلیساهای ارمنی است. وجود گونه مولد و تأثیرپذیری از تکنیک‌های معمارانه دوره شاه عباس اول در سیر تحولات ریختی تأیید می‌شود. سیمونی و حجت (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «تحلیل زمینه گرای معماری کلیسا؛ مرکزگرایی، ویژگی بارز کلیسای شرقی» طبق یافته‌های پژوهش، علیرغم وجود هر دو نوع ساختار خطی و مرکزی در ابتدای دوران شکل‌گیری معماری کلیسا در ارمنستان و غرب، باید تصریح کرد که ساختار خطی در شکل آشنای باسیلیکای مسیحی در غرب و ساختار مرکزی، که به زعم برخی ذاتا «شرقی» است، در معماری ارمنی، غالب است. مومنی و همکاران (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «مقایسه تطبیقی نمود اصول و آیین های مسیحیت بر ساختار فضایی و آرایه‌های معماری کلیساهای ارمنستان و جلفای اصفهان» نتایج تحقیق نشان می دهند معماری کلیساهای ارامنه اصفهان، تلفیقی از معماری ایرانی و معماری ارمنستان است. جهت گیری شرقی-غربی، شکل هندسی مستطیلی، سلسله مراتب فضایی، داشتن حداقل یک گنبد بزرگ، همه از معماری کلیساهای ارمنستان تبعیت می‌نمایند.

در بخشی دیگر، مطالعات انجام شده در مبحث مطالعات تطبیقی معماری مساجد و کلیساها مورد بررسی قرار گرفت؛ پهلوان زاده (۱۳۹۱)، در پژوهشی با عنوان «چگونگی شکل‌گیری مساجد و تفاوت‌های کالبدی آن با عبادتگاه‌های سایر ادیان، کنیساها و کلیساها» به طور کلی می‌توان بدین گونه اظهار داشت که هدف از تعیین جهت در انجام مراسم عابدی، در هر یک از فضاهای عبادی، پرورش روح عبودیت، نهادینه شدن یک رفتار دینی همگانی و وحدت همه عابدان و همچنین حاضربودن همگان در پیشگاه خداوند. فتحی آذر و حمزه نژاد (۱۳۹۳)، در پژوهشی تحت عنوان «معناشناسی محور در مسجد و کلیسا» محور افقی در نیایشگاه‌های مسیحی دارای جایگاهی استوار بوده و حامل نقش‌های تاریخی، رمزی، عملکردی و ... است. محور در کلیسا موجب مادی گرایی و ارتباط کلیسا با این عوامل و نمادها جهانی می‌گردد. محور در مساجد، بنا به الزام عملکردی و کارکردی شکل گرفته‌اند. خاکپور و کاتب (۱۳۹۵)، در پژوهش خود با عنوان «بررسی تطبیقی معماری دینی در مسیحیت و اسلام با نقد نظریات تیتوس بورکهارت (مطالعه موردی: اصفهان)» مطابق یافته‌های تحقیق تفاوت‌های ماهوی و وجود تفرقات مجمود در قوانین ادیان که منجر به ساخت بناهایی نیایشی با سازماندهی‌های داخلی متفاوت از یکدیگر شده‌است،

مانعی برای انعطاف پذیری کالبد بنا و نیز تاثیرپذیری آن از معماری مذهبی غالب ایجاد نکرده است. حمزه نژاد و رهروی پوده (۱۳۹۵)، در پژوهش خود با عنوان «گونه‌شناسی مفهومی در پرستشگاه‌های یهودیان، مسیحیان و مسلمانان در دوره صفویه اصفهان (بر اساس ویژگی‌های قدسی تنزیه، تشبیه، جمال و جلال)» در الگوی پرستشگاه های شباهت‌گرا و جمال طلب که کلیسای وانک نمونه‌ای از آن است. تأثیر فضایی، دعوت کنندگی، دربرگیرندگی مخاطب و ایجاد دلبستگی در فضای پرستشگاه متجلی می‌گردد. همچنین ارتباط با طبیعت و استفاده از تزئینات و مصالح فاخر و تنوع فضایی در آنها به اوج رسیده‌است. اکبری و مولایی (۱۳۹۷)، در پژوهش خود با عنوان «تاثیر وجوه موازی اسلام و مسیحیت بر شکل‌گیری معماری کلیسا و مسجد (با تاکید بر روند تبدیل کلیسا به مسجد در دوران عثمانی)» ریشه یابی و تطبیق عرفان و الهیات مشترک تأثیرگذار بر معماری بناهای عبادتگاهی اسلام و مسیحیت، با بیان جنبه‌های مؤثر در ایجاد جریان تاریخی تبدیل کلیسا به مسجد، نشانگر انعطاف پذیری دین اسلام در مقابل انتخاب بهترین الگوهای موجود برای تأمین نیاز مسلمانان و اجتماع در یک بنای عبادتگاهی بوده است. ایرجی و ذوالفقارزاده (۱۳۹۸)، در پژوهش خود با عنوان «مطالعه تطبیقی طراحی نور روز در بنای مسجد صفوی و کلیسای رنسانس، نمونه موردی مسجد جامع عباسی اصفهان و کلیسای سن پیترو رم» شباهت‌ها و تفاوت‌های تکنیکی در طراحی نور روز در مسجد و کلیسا، هم برآمده از ویژگی‌های اقلیمی، عملکردی و فرمی معماری آنها و هم متأثر از درک مسلمانان و مسیحیان از متافیزیک نور است. میرمرادی (۱۳۹۹)، در پژوهش خود با عنوان «مقایسه ساختار هندسی پلان‌های کلیسا با مساجد براساس اندیشه‌های دینی (نمونه موردی: کلیسای سرکیس مقدس تهران» اصل کلی در مکتب اسلام، اصل توحید است که این وحدت با کثرت موجودات رابطه علت و معلولی داشته و ظهور هندسی آن در تمامی اجزای بنا مشاهده میگردد. این مفهوم اساسی در عین حال با شکل مربع پلان مسجد که به دایره‌ای در سقف منتهی می‌شود. اما در باور مسیحیان توحید مبتنی بر تثلیث می‌باشد که مسیح و در نبود او قدیسان در فضای کلیسا نقش میانجی میان عالم کثرات موجودات و وحدت خداوند را ایفا می‌کنند.

روش تحقیق

روش تحقیق مذکور از نظر هدف،کاربرد و شیوه، توصیفی-تحلیلی و راهبرد نمونه موردی بوده وگردآوری اطلاعات بر پایه مطالعات و برداشت میدانی، اسنادی و کتابخانه‌ای می‌باشد. در ابتدا، به مطالعه سبک معماری مساجد و کلیساها پرداخته می‌شود و سپس به بررسی کلیسای وانک، کلیسای بتلحم، مسجد حکیم و مسجد شیخ لطف‌اله در شهر اصفهان که اهمیت زیادی داشته و توسط معماران مطرح زمان خود طراحی شده است، می‌پردازیم. این پژوهش سعی دارد با استفاده از روش-های فوق به بررسی و تحلیل سبک شناسانه معماری مساجد و کلیساهای دوره‌ی

صفویه در اصفهان پرداخته و پس از تحلیل ساختمان‌های مذکور به الگوها و ویژگی‌های معماری سبکی، کالبدی و تزئینات مورد استفاده آن‌ها دست یابد.

مبانی نظری؛ پایداری فرهنگی

فرهنگ، کلیت در هم تافته‌ای است شامل دانش، دین، هنر، قانون، اخلاقیات، و هرگونه توانایی و عادتی که آدمی از جامعه به دست می‌آورد. توسعه فرهنگی جامعه محلی به عنوان فرایندی جمعی شناخته می‌شود. اغلب شامل خلاقیت‌هایی است که در مقیاسی وسیع تبیین می‌گردند. شامل تغییرات در زندگی مردم و مزایای توسعه‌ای و بلندمدت برای جامعه است. همچون دیگر ابعاد توسعه پایدار، مدلی واحد برای توسعه فرهنگی وجود ندارد. با استفاده از هنر و فرهنگ به عنوان ابزار توسعه فرهنگیِ می‌تواند که امکان معرفی مدل‌های مناسب پایداری را درون جامعه فراهم سازد.

جدول ۱: یافته‌های نهایی در تعیین شاخص‌های پایداری فرهنگی (منبع: سخی‌نیا و همکاران، ۶، ۱۳۹۹)

بعد	مولفه	شاخص ها
حریم و محرمیت	محرمیت	ضرورت اختفاء حضور
		ضرورت عدم طلاع از درون
	قلمروپایی	ضرورت اطلاع از بیرون
		ضرورت اعلام حضور
ایمنی و امنیت	امنیت روانی	حس مکان و تعلق
		تقویت نظارت
	امنیت فیزیولوژیک	مدیریت بحران عوامل طبیعی
		مدیریت بحران عوامل غیر طبیعی
مشارکت و تعامل	اجتماع پذیری	فرم فضاها
		کافی بودن فضاها
		تنوع فضاها
		خلوت و ازدحام مناسب
		نظارت بصری (اشرافیت)
		فضای سبز
عدالت و مساوات	لاضرر و لاضرار	مردم نگری
		رعایت فینا
	تعادل در نظم	بهینه در پوشش فضایی

		بهینه در ارتفاع
		هماهنگی با واحدها
ارتباط با طبیعت	فضای سبز	زیبایی شناسی
		آرامش و آسایش
	اقلیم	نور و سایه
	دید و منظر	ارتباط بصری با بیرون
		خط آسمان
تناسبات و هندسه	نظم	یکپارچگی در کالبد و منظر
	سازماندهی	دسترسی پذیری بصری
		آسانی جهت یابی
		سلسله مراتب
	مردم واری	تناسبات انسانی

بررسی کالبدی معماری کلیساها

طی طریق به محراب در داخل کلیسا در آغاز مسیحیت و سبک‌های رومانیک، گوتیک و باروک است (گروتر:۱۳۷۵، ۴۳۱). در معماری مذهبی مسیحی دو نوع فضای اصلی وجود داشتند که اختلاط آنها چندان ساده نبود. یکی نشان دهنده "راه" و دیگری نشانگر "مرکز" بود. بازوی چلیپایی در کلیسا، محل جدا کردن صحن اصلی کلیسا از جایگاه مقدس و راهروهای جانبی در دو سمت صحن اصلی کلیسا نماد حرکت انسان به سوی رستگاری است.

رواق: این فضا در واقع پیش ورودی کلیسا است و دارای سقف صاف بوده، اما در همه کلیساها رواق دیده نمی شود. ورودی: ورودی مجموعه‌های کلیسا عبارتند از در ورودی و هشتی، درهای کلیسا معمولا در جهت‌های غرب و شمال و جنوب قرار دارند، معمولا از در غربی که رو به محراب قرار دارد وارد می‌شوند و از درهای شمالی و جنوبی خارج می‌شوند. شبستان: شبستان دارای شکلی متحد المرکز است، بیشترین فضا به این جایگاه اختصاص دارد و در غربی ترین قسمت.کلیسا قرار دارد. شبستان، بیانگر عدم محدودیت دایره یا کره نیز هست.محراب و قبله: این فضا در شرقی ترین قسمت کلیسا قرار دارد، جایگاه سرودخوانان محوطه مقدسی است که محراب را در برگرفته است. در پشت آن پنجره تعبیه می‌شود که هنگام بر آمدن خورشید نور آن به داخل بتابد.میراث‌خانه: دو اتاق به نام آوانداون به صورت قرینه در دو سوی محراب قرار دارد که برای آماده شدن روحانیون جهت مراسم عشای ربانی و نیز نیایش در خلوت است و گاه اشیای مقدس نیز در این فضا نگهداری می‌شود.برج ناقوس یا ناقوس خانه: مقطع

آن مربع بوده است و بام آن هرمی به شکل هفت یا هشت گوش است و در انتهای آن صلیبی قرار گرفته است.حوضچه غسل تعمید: این حوضچه مرمرین، نمادی از رود اردن است و عمل غسل تعمید را، شمایی از پاک کردن گناه اولیه حضرت آدم(ع) می‌دانند.گنبد: بر بالای جایگاه عام قرار داشته و گاه دوپوسته است، پوشش داخلی آن ناری و پوشش بیرونی یا آهیانه آن گاه ناری و گاه رک است و در بنای کلیسا گنبد نشانه حضرت عیسی(ع) است (خاکپور و کاتب، ۱۳۹۵: ۵۷).

بررسی کالبدی معماری مساجد

عناصر کالبدی مساجد شامل:

ورودی: دارای چند قسمت اصلی است که عبارتند از جلوخان، پیش طاق، درگاه، هشتی، دالان. صحن: در حقیقت حیاط مجموعه تلقی شده و پیش ورودی شبستان و گنبد خانه است. شبستان: به دلیل عدم امکان پوشش دهنه وسیع از ستون‌های متعدد استفاده شده است و به صورت تاق_تویزه یا چهار تاقی بسته شده است، محلی برای ادای نماز جهت در امان ماندن از تابش آفتاب و نیز بارش جوی است. ایوان: فضای نیم باز و مسقفی که معمولا از دو یا سه طرف باز است و در مجاورت صحن واقع شده است. وضوخانه: فضای سرپوشیده با حوضی در میان که از آن برای انجام وضو استفاده می‌شود. گنبدخانه: این بخش از شاه نشین مساجد تلقی می‌شود و فضایی وسیع و مرتفع با پوشش گنبد که مانند شبستان، محل گذاردن نماز است. محراب: طاق نمایی که در گنبدخانه واقع است و جهت قبله را به نمازگزاران نشان می‌دهد (خاکپور و کاتب، ۱۳۹۵: ۵۸-۵۹).

بررسی کالبدی معماری کلیساهای شهر اصفهان

یکی از ویژگی‌های معماری کلیساهای اصفهان، به گنبدهای آنها مربوط می‌شود. این کلیساها اکثرا گنبدهای کوچک قوسی شکل هستند و کلیساهایی که گنبد بزرگ دارند، از شیوه معماری مساجد استفاده کرده‌اند. نمای خارجی کلیساهای اصفهان فاقد هرگونه تزئینات و دارای قاب‌بندی‌هایی به شیوه خانه‌های اصفهانی است. از دیگر خصوصیات کلیساهای جلفای اصفهان، وجود نقاشی‌های بسیار زیبا بر روی دیوارهای داخلی است. کلیساهای اصفهان در مقایسه با کلیساهای هم دوره خود در ارمنستان، پنجره‌هایی بزرگتر داشتند که نور بیشتری از آنها به داخل می‌تابید. تفاوت دیگر کلیساهای اصفهان، استفاده از کوچناک در آنها بود.

جدول۲ : تمایز کالبدی معنایی محور عمودی (منبع: فتحی آذر، حمزه‌نژاد، ۷، ۱۳۹۳)

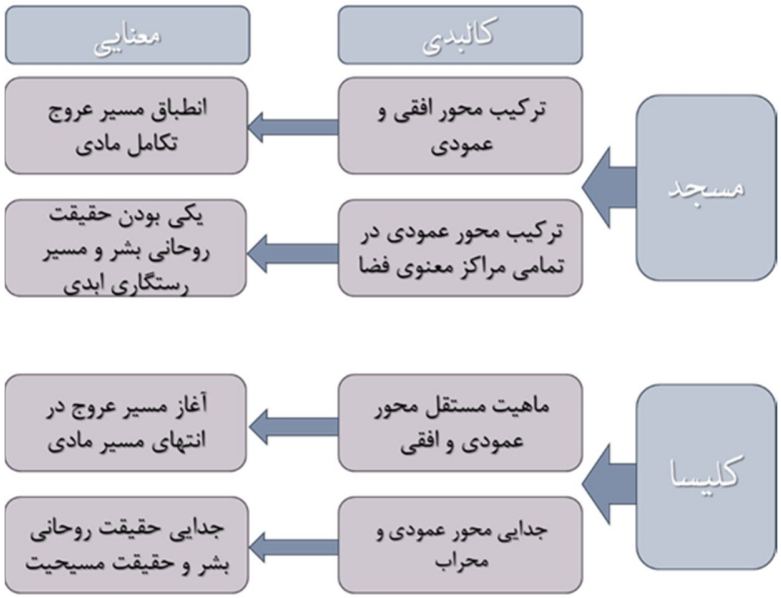

جدول۳ : مقایسه تطبیقی خصوصیات معماری کلیسا و مسجد (منبع: اکبری، مولایی، ۱۳، ۹۷)

مولفه‌ها	معماری کلیسا	معماری مساجد	تصاویر
نورپردازی	نورپردازی از طریق گنبد و پنجره‌های زیر گنبد یا طاق‌ها	بهره گیری از نور طبیعی در گنبد و عناصر معماری با ایجاد فضاهای تاریک و روشن در سلسله مراتب فضایی	
گنبد	گنبدهای مسیحی یا به آسمان صعود می کنند یا به سکوی عبادت در کلیسا نزول می‌نمایند.	گنبد فضای محور خود را در برمی گیرد و طاق آسمان تمام مخلوقات خدا را	

منار	به صورت برج ناقوس	نمادی از عروج و نور و هدایت	
محراب	محراب در مسیحیت سمبل حضور خدا و قربانی شدن مسیح	محراب مسجد طاق نمایی که جهت نمازگزاری را نشان می‌دهد	
جهت‌گیری قبله	رو به جهت طلوع خورشید – نماد مسیح	رو به سمت کعبه	–

کلیسای وانک

کلیسای وانک از سال ۱۶۵۵-۱۶۶۴ میلادی توسط داوید، پیشوای اعظم ارامنه جلفا، احداث گردید. مجموعه دارای سه ورودی است، ورودی اصلی از اتاقی طولی در زیر ناقوس خانه که در طرفین آن اتاق ملاقات واقع شده، متشکل است. ورودی و چند بنای اصلی به حیاط وسیعی گشوده می‌شود. مجموعه از قبور نیز در حیاط قرار دارد. این کلیسا دارای تالار گنبددار است. روشنایی کلیسا از طریق پنجره‌هایی که در ساقه گنبد قرار دارند، تامین می‌شوند. نمای ورودی کلیسای وانک ترکیبی از دو مستطیل افقی و عمودی است که قامت اصلی ورود به کلیسا از یک مستطیل افقی تشکیل شده است. مقیاس هندسی سردر کلیسای وانک انسانی است که نماد صمیمت است. محراب این کلیسا به صورت پنج ضلعی باز است، محراب در زیر گنبدخانه قرار گرفته است و جای گیری این محراب در مشرق است. پایه اصلی برج ناقوس کلیسا وانک بر پایه مربع است، این برج در اندام مجموعه، شمایلی کلیساوار به بنا بخشیده و آن را از سایر بناهای محوطه متمایز ساخته اند.

جدول۴ : مشخصات کلیسای وانک (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

کلیسای وانک				بررسی مولفه‌های پایداری فرهنگی
پلان کلیسای وانک	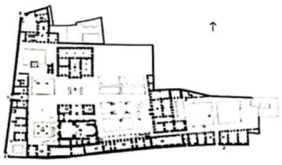	مقطع کلیسای وانک	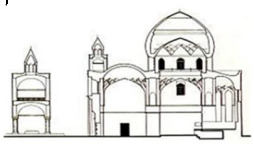	اجتماع‌پذیری دید و منظر نظم سازماندهی مردم واری محرمیت فضای سبز
ورودی اصلی کلیسای وانک	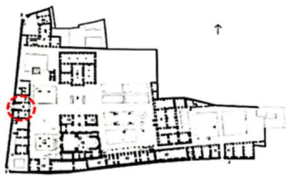	تصویر		
پرستشگاه کلیسا	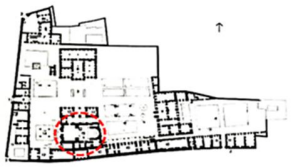	تصویر		
محراب کلیسا	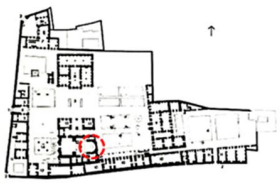	تصویر		
برج ناقوس کلیسا	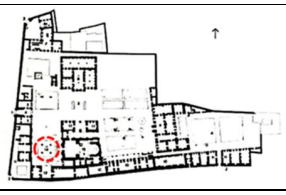	تصویر		

جدول۵ : تزئینات کلیسای وانک (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

تزئینات کلیسای وانک		
تزئینات سردر ورودی	استفاده از آجرکاری و آجر لعابدار در برج ناقوس سردر ورودی. استفاده از ستون‌های سنگی و کاشیکاری در سردر ورودی. استفاده از آجرکاری، آجر لعابدار، منبت کاری در فضای پیش ورودی صحن کلیسا.	
تزئینات صحن کلیسا	استفاده از کاشی کاری، آجرکاری، آجر لعابدار، معرق چوبی در پنجره، منبت کاری در درها و استفاده از سنگ لاشه در پای دیوارها.	
تزئینات برج ناقوس	ستون‌های سنگی در زیر برج ناقوس، آجرکاری و کاشی کاری در دیوارهای برج.	
تزئینات تالار نیایش	کاشی کاری در پای دیوارها، نقاشی داستان‌های انجیل بر روی دیوارها، طلاکاری و کاشی کاری در نقوش زیر گنبد	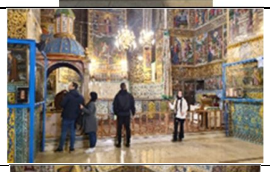
تزئینات محراب	کاشی کاری و مقرنس کاری، نقاشی های دیواری، طلاکاری در نقوش	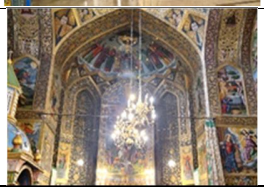

کلیسای بتلحم

کلیسای بتلحم در سال ۱۰۳۸ قمری در زمان شاه عباس کبیر در میدان محله جلفا، در جوار مجموعه مادر مقدس احداث گردید. مجموعه دارای دو ورودی است که در جنوب ورودی اصلی، تالارهای تدفین قرار دارد. مجموعه ای از قبور و سنگ‌های یادبود مربوط به پیشوایان ارامنه در اطراف حیاط به چشم می‌خورد. عمارت اصلی دارای پلانی مستطیل شکل و پوشش بخش میانی تالار دارای بزرگترین گنبد کلیساهای ارمنی در جلفای نو است. در انتهای ضلع شرقی محراب به شکل پنج ضلعی که در طرفین آن میراث خانه در دو طبقه قرار دارد.

جدول۶ : مشخصات کلیسای بتلحم (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

کلیسای بتلحم				بررسی مولفه‌های پایداری فرهنگی
پلان کلیسای	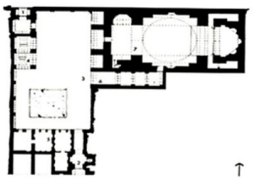	مقطع کلیسای بتلحم		اجتماع‌پذیری دید و منظر نظم سازماندهی مردم واری محرمیت
پرستشگاه کلیسای	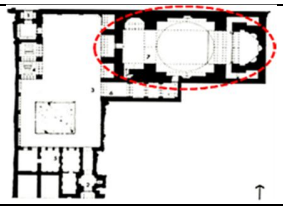	تصویر		
محراب کلیسای	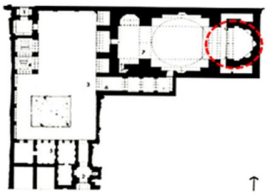	تصویر	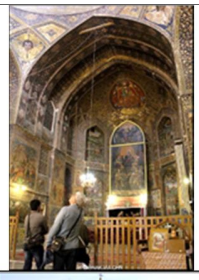	
برج ناقوس کلیسای	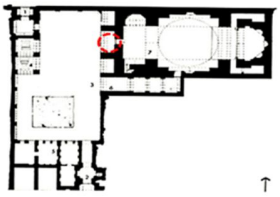	تصویر	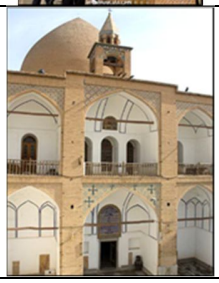	

جدول۷ : تزئینات کلیسای بتلحم (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

تزئینات کلیسای بتلحم		
تزئینات سردر ورودی	استفاده از آجرکاری و کاربندی در سردر ورودی.	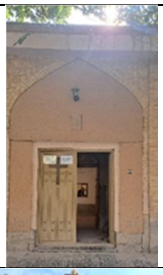
تزئینات صحن کلیسا	آجرکاری با آجر ساده و لعابدار در نمای رو به صحن، گچبری و کاربندی در ایوان‌ها.	
تزئینات تالار نیایش	کاشی کاری در پای دیوارها، نقاشی داستان‌های انجیل بر روی دیوارها، طلاکاری و کاشی کاری در نقوش زیر گنبد	
تزئینات محراب	کاشی کاری و مقرنس کاری، نقاشی های دیواری، طلاکاری در نقوش	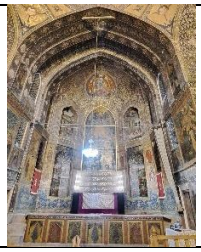

مسجد حکیم

تاریخ حک شده بر کتیبه این مسجد مربوط به سال ۱۰۶۷ قمری است. ظاهرا بنا در دوره شاه عباس دوم صفوی ساخته شده است و تزئینات آن در دوره شاه سلیمان به اتمام رسید (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵). مسجد حکیم دارای یک ورودی اصلی و سه ورودی محلی است. این مجموعه دارای دو طبقه بوده است. مسجد حکیم، با صحنی به ابعاد تقریبی ۶۱ متر در ۵۳ متر که در هر ضلع آن ایوانی قرار گرفته، دارای حوض سنگی مستطیل شکل و دو مهتابی (سکو) در دو طرف آن است که در جنوب هر دو مهتابی، جایگاهی به طول ۷۰/۱ متر برای امام جماعت تعبیه شده‌است.

جدول۸: مشخصات مسجد حکیم (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

مسجد حکیم				بررسی مولفه‌های پایداری فرهنگی
پلان مسجد	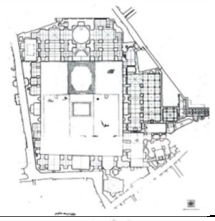	نمای مسجد حکیم	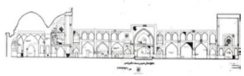	اجتماع پذیری دید و منظر نظم سازماندهی مردم واری محرمیت
ورودی مسجد		تصویر		
ورودی مسجد	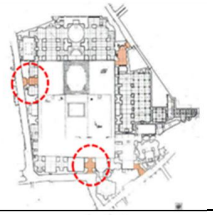	تصویر	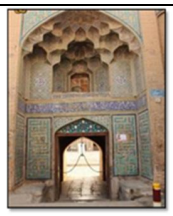	
شبستان زمستانی مسجد		تصویر		
گنبد مسجد		تصویر		

جدول۹ : تزئینات مسجد حکیم (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

تزئینات مسجد حکیم		
تزئینات مسجد	منبر و محراب با تزئینات مقرنس، آجری، در انتهای گنبدخانه تعبیه شده‌اند. تزئینات شامل انواع اسلیمی، اسمامتریک به صورت گره (ترکیب آجر و کاشی) است.	
کفپوش مسجد	در زمان قدیم از آجر مفروش بوده ، ولی در زمان حاضر از سنگ پارسی و تراش کلنگی به طور شیب دار مفروش است. سنگ‌های مفروش کف از اشکال هندسی مانند مربع، مربع مستطیل و شش ضلعی کشیده، ساخته شده است.	
طاق نماها مسجد	برای زیباشدن نمای اطراف مسجد طاق نماهایی بدون ساختمان‌های پشتی یا جنبی ساخته شده است. دهانه این طاق نماها به فضای پشتی راه دارد و هوای آزاد و بادهای تند به طور متداول جریان دارد.	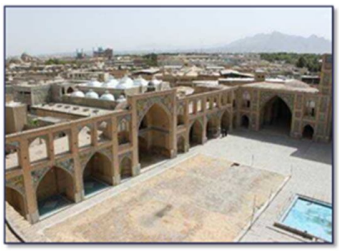
ساعات مسجد	در زاویه شمال غربی مسجد به شکل مثلثی قائم زاویه در گوشه دیوار شمالی و دیوار غربی ساخته شده است. پایه آن از مصالح ساختمانی (گچ و آجر) است و دو ضلع مثلث که چسبیده به دیوار می‌باشد. در بالای ایوان شمال غربی روی کتیبه سکویی ساخته شده‌است. پایه آن از مصالح ساختمانی (گچ و آجر) است.	

مسجد شیخ لطف الله

مسجد شیخ لطف‌الله یکی از مسجدهای تاریخی و شناخته شده شهر اصفهان است که ساخت آن به اواسط دوران صفویه باز می‌گردد، این مسجد به فرمان شاه عباس اول در مدت هجده سال بنا شده است و بنای این مسجد شاهکاری از معماری و کاشی‌کاری قرن یازدهم هجری است. سر در معرق مسجد شیخ لطف‌الله تا پایان سال ۱۰۱۱ ساخته شده و اتمام ساختمان و تزیینات آن در سال ۱۰۲۸ قمری پایان یافت. این مسجد در ضلع شرقی میدان نقش جهان و مقابل عمارت عالی قاپو و در همسایگی مسجد شاه واقع شده است. جلوخان ورودی مسجد در ضلع شرقی میدان بر اساس یک هندسه مشخص مکان‌یابی شده است. معماران ایرانی برای تبدیل مربع به دایره و در واقع پیدا کردن راهی برای احداث یک گنبد دایره ای شکل از تکنیک "فیلگوش" یا "گوشوار" استفاده می‌کردند.

جدول۱۰ : مشخصات مسجد شیخ لطف الله (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

مسجد شیخ لطف الله				بررسی مولفه های پایداری فرهنگی
پلان مسجد شیخ لطف الله	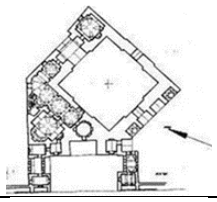	نمای مسجد	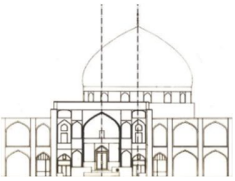	اجتماع‌پذیری دید و منظر نظم سازماندهی مردم واری محرمیت
ورودی مسجد	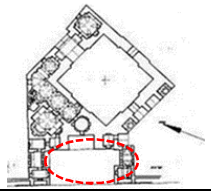	تصویر		
سردر مسجد	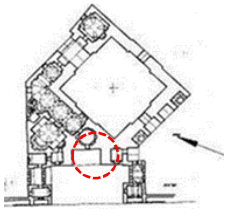	تصویر		
شبستان زیر گنبد مسجد	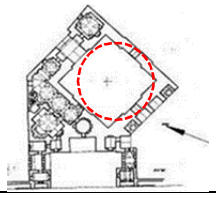	تصویر	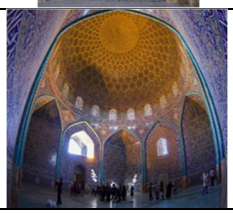	

محراب مسجد	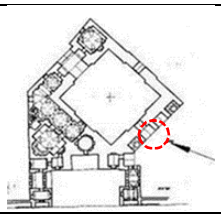	تصویر		

جدول ۱۱: تزئینات مسجد شیخ لطف الله (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

تزئینات مسجد حکیم		
تزئینات گنبد مسجد	گنبد مسجد شیخ لطف الله یکی از زیباترین گنبدهاست که از کاشیکاری معرق و زیبا به رنگ نخودی و با هندسه‌ای تماشایی بهره می‌برد، کاشی معرق مسجد شیخ لطف الله از نظر کیفی عالی ترین نوع خود در سده یازدهم هجری است. طاووسی در مرکز داخلی گنبد طراحی شده است که پرهای آن به وسیله¬ی نور وارد شده از طاق بالای در ورودی مسجد تکمیل می شود.	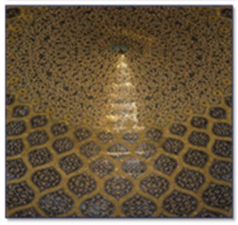
تزئینات جلو خان مسجد	قسمت شمالی و جنوبی این فضا و همچنین دیوار رو به میدان غربی مسجد با کاشی هفت رنگ پوشیده شده است.	
تزئینات سردر خان مسجد	کتیبه¬ای که بالای سردر به صورت کمربندی هر سه دیوار را به صورت نواری فراگرفته است کاشی معرق است. بالای سردر بنا با مقرنس کاری‌های کم نظیری پوشیده شده است. قسمت‌های پایین‌تر با کاشی های هفت‌رنگ، با نقوشی از گل وگلدان پوشیده شده است.	

تزیینات محراب مسجد	در این محراب کاشی کاری‌های معرق و مقرنس‌های بسیار ظریفی به چشم می‌خورد. محراب از یک تاق دندانه دار تشکیل شده که بر فراز آن نقوش و ظریف اسلیمی نقش بسته است.	

جدول ۱۲: کاربری‌ها در مساجد و کلیساها (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۲)

کاربری	مساجد		کلیساها	
	مسجد شیخ لطف الله	مسجد حکیم	کلیسای وانک	کلیسای بتلحم
فرم پلان	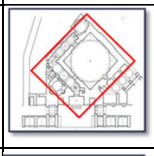			
جهت قبله محور افقی	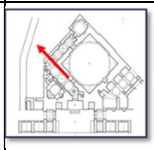			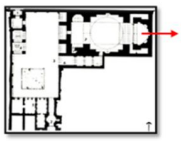
عروج محور عمودی	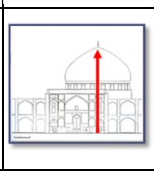	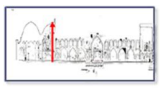	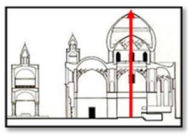	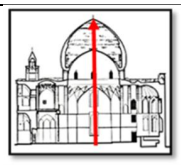

نتیجه‌گیری

در پاسخ به اولین پرسش پژوهش، اینکه معماری مساجد و کلیساهای تاریخی از چه سبکی پیروی می‌کنند، می‌توان دین را عامل اصلی تاثیرگذار بر معماری ابنیه مذهبی دانست که سبک و سیاق معماری بناهای عبادی را به شدت تحت تاثیر قرار می‌دهد. در پاسخ به دومین پرسش پژوهش، بررسی تاثیر حکومت‌ها بر شکل گیری کالبدی مساجد و کلیساها به گونه‌ای بوده‌است که علی‌رغم تاثیر بالقوه اصول هر مذهب، توانسته بر شکل‌گیری کالبد مساجد و کلیساها تاثیر بسیاری گذارد. به نحوی که معماری کلیساهای ارمنی ساخته‌شده در کشور ارمنستان از منظر کالبدی

تفاوت‌های چشم‌گیری با کلیساهای هم‌دوره خود که در محله جلفای اصفهان ساخته‌شده است دارد. عامل اصلی این تفاوت تاثیر حکومت صفویه بر سبک معماری تمامی ابنیه آن دوران بوده است. در پاسخ به مهمترین پرسش پژوهش، بر اساس شاخصه‌های سبکی، کالبدی و تزئینات در معماری کلیساهای محله جلفا و مساجد صفوی شهر اصفهان تفاوت‌ها و شباهت‌های بارزی وجود دارد. از منظر سبکی، سبک کلی معماری کلیساهای جلفا از سبک گوتیک و سبک معماری مساجد صفوی از شیوه اصفهانی پیروی می‌کنند. کالبد معماری کلیساهای ارمنی محله جلفا اجزای اصلی مانند ورودی، برج ناقوس، حیاط، عبادتگاه، محراب، رواق و گنبد را شامل می‌شود. معماری مساجد صفوی مورد بررسی در تحقیق از منظر کالبدی اجزایی مانند هشتی ورودی، صحن، شبستان، محراب، گنبد و مناره را شامل می‌شود. براساس بررسی‌های صورت گرفته از منظر تزئینات؛ تزئینات داخلی کلیساهای محله جلفا به صورت ترکیبی از تزئینات کلیساهای غربی و مساجد ایرانی می‌باشد (استفاده از نقاشی‌های دیواری به سبک کلیساهای اروپایی و استفاده از کاشی‌کاری در قسمت پایینی دیوارها به سبک معماری ایرانی صفوی). از لحاظ تزئینات بیرونی، نمای کلیساها بسیار ساده و بی آلایش هستند و تفاوت چندانی از تزئینات نمای خانه‌های محله جلفا ندارند. مبحث تزئینات در معماری مساجد صفوی بسیار پررنگ است. به نحوی که هم در تزئینات داخلی و هم در تزئینات خارجی بنای مساجد بیشترین میزان تزئینات به کاررفته است. انواع کاشی‌کاری، گچبری، منبت کاری، خطاطی و ... در تزئین فضاهای مساجد به کاررفته است. طبق اصول دین اسلام تمامی این تزئینات علیرغم زیبایی بسیاری که دارند از تجمل گرایی و اسراف در هزینه‌ها به دورند. این امر در تزئینات داخلیث کلیساها قابل مشاهده نیست و از آبکاری طلا برای نقاشی‌های دیواری و زیر گنبد کلیساها بهره‌گرفته‌اند. در نهایت طبق بررسی‌ها و مطالعات انجام شده، میان معماری کلیساهای محله جلفا و مساجد عصر صفوی در شهر اصفهان، علیرغم تفاوت‌های بسیار، شباهت‌های بسیاری نیز وجود دارد که در فوق به آنها اشاره شد.

در پژوهش‌های آتی می‌توان معماری کلیساها و محله جلفای شهر اصفهان را بر اساس شاخصه‌های پایداری اجتماعی و تاثیر این معماری بر اجتماع پذیری محله جلفا را بررسی نمود.

منابع:

- اکبری، مریم و مولایی، محمدمهدی، (۱۳۹۷). تأثیر وجوه موازی اسلام و مسیحیت بر شکل‌گیری معماری کلیسا و مسجد (با تأکید بر روند تبدیل کلیسا به مسجد در دوران عثمانی). *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی* / شماره بیست و یکم، ۱۳۷-۱۲۱.

- ایرجی، احمدعلی و ذوالفقارزاده، حسن، (۱۳۹۸)، مطالعه تطبیقی طراحی نور روز در بنای مسجد صفوی و کلیسای رنسانس رُم نمونه موردی مسجد جامع عباسی اصفهان و کلیسای سنپیترو رم. *فصلنامه علمی مرمت و معماری ایران*، شماره بیست و یکم، ۷۷-۸۹.

- پورنادری، ارغوان، ایزدی، محمدسعید، قلعه نویی، محمود و پورنادری، حسین، (۱۳۹۸)، شناخت تحولات ریخت شناختی کلیساهای ارمنی جلفای نو در تعامل با معماری اصفهان. *نشریه باغ نظر*، دوره ۱۶، شماره ۷۹، ۲۸-۱۵.

- پهلوان زاده، لیلا، (۱۳۹۱)، چگونگی شکل¬گیری مساجد و تفاوت‌های کالبدی آن با عبادتگاه‌های سایر ادیان، کنیساها و کلیساها. *نشریه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)*، دوره ۲، شماره ۲، ۳۰-۷.

- حمزه نژاد، مهدی و رهروی پوده، ساناز، (۱۳۹۵)، گونه‌شناسی مفهومی در پرستشگاه‌های یهودیان، مسیحیان و مسلمانان در دوره‌ی صفویه‌ی اصفهان (بر اساس ویژگی‌های قدسی تنزیه، تشبیه، جمال و جلال). *فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی*، شماره یازدهم، ۱۷-۳۷.

- خاکپور، مینو و کاتب، فاطمه، (۱۳۹۵)، بررسی تطبیقی معماری دینی در مسیحیت و اسلام با نقد نظریات تیتوس بورکهارت (مطالعه موردی: اصفهان). *نشریه باغ نظر*، دوره ۱۴، شماره ۵۰، ۶۴-۵۳.

- زمانی، هاجر، (۱۳۸۷)، تاثیرپذیری تزیینات کلیساهای اصفهان از معماری دوره صفوی. *نشریه مطالعات هنر اسلامی*، دوره ۵، شماره ۸، ۶۹-۸۶.

- سخی‌نیا، روشنک، کرمی، اسلام، رفیعیان، مجتبی و جوان فروزنده، علی، (۱۳۹۹). پایداری فرهنگی، تراکم و گونه‌شناسی مسکن مطالعه‌ی موردی: نمونه‌هایی از عرصه‌های مسکونی کلان‌شهر تبریز. فصل‌نامه مطالعاتی شهر ایرانی اسلامی، ۷۴-۶۵.

- سیمونی، پیونیک و حجت، عیسی، (۱۳۹۹)، تحلیل زمینه گرای معماری کلیسا؛ مرکزگرایی، ویژگی بارز کلیسای شرقی. *نشریه هنرهای زیبا معماری-شهرسازی*، دوره ۲۵، شماره ۴، ۱۶-۵.

- فتحی‌آذر، سحر و حمزه‌نژاد، مهدی، (۱۳۹۳). معناشناسی محور در مسجد و کلیسا. *فصل‌نامه مطالعاتی شهر ایرانی اسلامی*، ۶۲-۵۳.

- گروتر، یورگ، ۱۳۷۵، *زیباشناختی در معماری*، ترجمه جهانشاه پاکزاد و عبدالرضا همایون، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی: تهران.

- مومنی، کوروش، عطاریان، کوروش، مرادزاده، پرنیان، محبیان، مصطفی و طیبی، امیر، (۱۳۹۹)، مقایسه تطبیقی نمود اصول و آیین‌های مسیحیت بر ساختار فضایی و آرایه‌های معماری کلیساهای ارمنستان و جلفای اصفهان، *دوفصلنامه علمی پژوهش هنر*، دوره ۱۰، شماره ۲۰، ۸۱-۶۳.
- میرمرادی، سمیه، (۱۳۹۹)، مقایسه ساختار هندسی پلان‌های کلیسا با مساجد براساس اندیشه‌های دینی (نمونه موردی: کلیسای سرکیس مقدس تهران)، *معماری شناسی، نشریه اختصاصی معماری و شهرسازی ایران*، شماره ۱۷، ۱۲-۱.

Comparative comparison of churches and mosques in Isfahan city (Safavian period) with the approach of cultural sustainability based on indicators (style, body and decorations)

Abstract
Islam has a history of 1,400 years in this region. This background caused many aspects of people's lives to be influenced by Islam. One of the most important influences of Islam was the effect it had on the arts, especially architecture. The first buildings that arose after the arrival of Islam in Iran were mosques, which were first established as mosques by changing the use of fire temples and then by building new buildings. During the Safavid rule, the style of Islamic-Iranian architecture reached its peak and all buildings with different uses were built based on this style. According to the decision made by the Safavid government, a group of Armenians were moved from Armenia to Isfahan. The government assigned a neighborhood in the city of Isfahan to Armenians for settlement and they named this neighborhood Jolfa. At that time, churches were also built in this neighborhood by Armenians. The churches of this neighborhood had differences from European and Eastern churches from some points of view, and the purpose of this research is to compare the churches of Jolfa neighborhood and the mosques of Isfahan city (Safavid period) with the approach of cultural sustainability based on indicators (style, body and decorations). This comparison was made between Vank Church, Bethlehem Church, Hakim Mosque and Sheikh Lotfolah Mosque in Isfahan. First, the stylistic and physical characteristics of churches and mosques were studied by library and documentary methods, and then the stylistic, physical and architectural features of selected churches and mosques were studied by field method. The results of this research show that the indicators of cultural sustainability can be seen beautifully in all the examined samples. Sociability, perspective, order, organization, popularism and privacy are the most obvious indicators of cultural sustainability that can be seen in the architecture of the studied examples.
Keywords: Isfahan churches, Isfahan mosques, cultural sustainability.